

طراحی الگوی تمدن نوین اسلامی: از سیره معصومین (ع) تا نظام جمهوری اسلامی

داود گوهری^۱

۳۸

دوره ۱۰، شماره ۳، پیاپی ۳۸

پاییز ۱۴۰۵

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۵/۰۲/۲۸

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۵/۰۷/۰۹

صص: ۳۶۳-۳۸۸

شاپا چاپی: ۲۵۸۸-۴۵۶۵

الکترونیکی: ۲۷۱۷-۰۳۸۱

چکیده

واکاوی مفهوم تمدن نوین اسلامی برای دستیابی به الگویی کارآمد و درخور برای به کارگیری در نظام جمهوری اسلامی ضرورت دارد، بنابراین هدف از این پژوهش طراحی و تبیین الگوی کارآمدی تمدن نوین اسلامی در سیره ی معصومین علیهم السلام در نظر گرفته شد. این پژوهش از نوع تحقیقات اکتشافی و به تناسب رویکرد پژوهش کیفی است که جهت انجام آن، با استفاده از روش گلوله برفی به صاحب نظران حوزه اسلامی (۱۵ نفر) رجوع و از طریق مصاحبه عمیق به جمع آوری داده ها پرداخته شد. سپس به واسطه سه مرحله کدگذاری بر مبنای رویکرد پارادایمی، الگوی نهایی حاصل شد. در الگوی پارادایمی، به شرایط علی مورد نیاز جهت شکل گیری تمدن نوین اسلامی پرداخته شده است. همچنین شرایط میانجی (مداخله گر) که دستیابی به تمدن اسلامی را تسهیل یا تسریع می کند، را بیان نموده است. افزون بر این، فرایند کنش ها و تعاملات لازم آن، مورد کاوش قرار گرفت که پیامدهای آن: دین مداری، امت سازی، شخصیت عقلایی و علم محور می باشد.

کلیدواژه ها: الگو، سیره، تمدن نوین اسلامی، سیره معصومین، نظام جمهوری اسلامی.

۱. استادیار گروه الهیات، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول)

مقدمه

تمدن اسلامی، تحول و توسعه‌ای با رویکرد و جهت‌گیری معنوی است که بر تحول درونی و روانی انسان و آنگاه تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی استوار است. از نگاه قرآن کریم، سیره نبوی و در سیره اهل بیت (ع)، دگرگونی‌ها و تحولات اجتماعی، مستلزم غایت‌شناسی و هدف‌گزینی انسان‌هاست و مهم‌ترین غایت، مبدا نخستین هستی است. انسان موجودی وابسته و مرتبط با آن است. به همین دلیل، از سویی توسعه و تمدن اسلامی بر رویکرد هستی‌شناسانه پیوند انسان با خالق استوار است و از سوی دیگر، رفتارها و عملکرد انسان، عامل اصلی دگرگونی‌ها و تحولات اجتماعی به شمار می‌آید.

برخلاف توسعه و تحولی که در بُعد مادی تمدن بشری، با اساس قرار دادن توسعه اقتصادی حاصل می‌شود، الگوی توسعه اسلامی بر تحول و تغییر ابعاد مختلف زندگی انسان، به‌ویژه تحول معنوی و مادی توأمان بوده است: الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ. همان کسانی که هر گاه در زمین به آنها قدرت بخشیدیم، نماز را بر پا می‌دارند و زکات می‌دهند و امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند؛ و پایان همه کارها از آن خداست! (الحج/۴۱). توسعه مادی، بدون داشتن رویکردی الهی به طبیعت، جامعه و انسان، موجب نگرش تک‌بعدی به واقعیت‌های خارجی شده، انسان را اسیر ماده و محدود به آن می‌سازد: قَالُوا سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَأَبَاءَهُمْ حَتَّى نَسُوءَ الذِّكْرَ وَكَانُوا قَوْمًا بُورًا: (در پاسخ) می‌گویند: منزهی تو! برای ما شایسته نبود که غیر از تو اولیایی برگزینیم، ولی آنان و پدرانشان را از نعمت‌ها برخوردار نمودی تا اینکه (به جای شکر نعمت)، یاد تو را فراموش کردند و تباه و هلاک شدند (الفرقان/۱۸).

ذَرَهُمْ يَأْكُلُوا وَيَمْتَعُوا وَيُلْهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ: بگذار آنها بخورند و بهره‌گیرند و آرزوها آنان را غافل سازد، ولی به‌زودی خواهند فهمید! (الحجر/۳)؛ إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ وَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ: خداوند کسانی را که ایمان آوردند و اعمال صالح انجام دادند، وارد باغ‌هایی از بهشت می‌کند که نهرها از زیر (درختانش) جاری است، در حالی که کافران از متاع زودگذر دنیا بهره‌می‌گیرند و همچون چهارپایان می‌خورند و سرانجام آتش دوزخ جایگاه آنهاست! (محمد/۱۲). توسعه

مادی در اسلام، زمینه لازم را برای تحول معنوی انسان فراهم می‌سازد، لذا ممدوح و مطلوب است: ...وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا... در حالی که خدا بیع را حلال کرده، و ربا را حرام! (البقره/۲۷۵)

البته بر توسعه مادی، محدودیت‌هایی نیز از نظر دینی و اخلاقی بر آن اعمال می‌شود تا آن را در مسیر صحیح سوق داده، تعدیل نماید. از این رو، مشکلاتی که در تمدن مادی صرف پدید می‌آید؛ مانند بحران هویت، روان‌پریشی، سقوط ارزش‌های انسانی و اخلاقی و... در تمدن و توسعه اسلامی به حداقل می‌رسد: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا: ای کسانی که ایمان آورده اید! اموال یکدیگر را به باطل (و از طرق نامشروع) نخورید، مگر اینکه تجارتی با رضایت شما انجام گیرد؛ و خودکشی نکنید! خداوند نسبت به شما مهربان است (النساء/۲۹)

وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَىٰ سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آتَمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ و اگر در سفر بودید و نویسنده ای نیافتید، گرو بگیرید! (گرویی که در اختیار طلبکار قرار گیرد)؛ و اگر به یکدیگر اطمینان (کامل) داشته باشید، (گرو لازم نیست، و) باید کسی که امین شمرده شده (و بدون گرو، چیزی از دیگری گرفته)، امانت (و بدهی خود را به موقع) بپردازد؛ و از خدایی که پروردگار اوست، پرهیزد؛ و شهادت را کتمان نکنید، و هر کس آن را کتمان کند، دلش گناهکار است؛ و خداوند به آنچه انجام می‌دهید، داناست (البقره/۲۸۳)؛ إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَ سَيَصْلُونَ سَعِيرًا: کسانی که اموال یتیمان را به ظلم و ستم می‌خورند، (در حقیقت)، تنها آتش می‌خورند و به‌زودی در شعله‌های آتش (دوزخ) می‌سوزند (النساء/۱۰)

لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ: بر کسانی که ایمان آورده و اعمال صالح انجام داده‌اند، گناهی در آنچه خورده‌اند نیست؛ (و نسبت به نوشیدن شراب، قبل از نزول حکم تحریم، مجازات نمی‌شوند)؛ اگر تقوا پیشه کنند، و ایمان بیاورند، و اعمال صالح انجام دهند؛ سپس تقوا پیشه کنند و ایمان آورند؛ سپس تقوا پیشه کنند و نیکی نمایند. و خداوند، نیکوکاران را دوست می‌دارد (المائدة/۹۳)

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ * فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلُمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ * وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَن تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ: ای کسانی که ایمان آورده اید! از (مخالفت فرمان) خدا بپرهیزید و آنچه از (مطالبات) ربا باقی مانده، رها کنید، اگر ایمان دارید! * اگر (چنین) نمی کنید، بداند خدا و رسول او با شما پیکار خواهند کرد و اگر توبه کنید، سرمایه های شما، از آن شماست [= اصل سرمایه، بدون سود]؛ نه ستم می کنید و نه بر شما ستم وارد می شود؛ * و اگر (بدهکار)، قدرت پرداخت نداشته باشد، او را تا هنگام توانایی، مهلت دهید! (و در صورتی که به راستی قدرت پرداخت را ندارد، برای خدا به او ببخشید، بهتر است؛ اگر (منافع این کار را) بدانید! (البقره/۲۷۸-۲۸۰).

تمدن اسلامی که در دوره ای از تاریخ، سرآمد زمانه (توین بی، ۱۳۵۳: ص ۱۷۵) و حلقه اثرگذار میان تمدن های کهن و تمدن جدید بود، در گذر زمان و به دلایل گوناگون افول کرد و از نقش آفرینی پیوسته و فراگیر بازماند. هرچند این وضعیت برای دوره ای طولانی بر مسلمانان پوشیده بود، اما در بیش از یک سده اخیر و در پی آشنایی مسلمانان با دنیای غرب، پرسش از چرایی عقب ماندگی مسلمانان رونق گرفت؛ جهان عرب نیز پروژه هایی را تحت عنوان «واکوی سنت» پایه ریزی کرد (جابری، ۱۳۹۳: ص ۹)؛ با این حال، روح تجسّد یافته و بازآمده از تمدن اسلامی، با انقلاب اسلامی ایران حیاتی دوباره یافت و «تمدن نوین اسلامی» به عنوان مهم ترین آرمان جمهوری اسلامی ایران (خامنه ای، ۱۳۹۲/۶/۱۴)، بلکه وظیفه اساسی دنیای اسلام برای ایجاد فضایی جدید (خامنه ای، ۱۳۹۴/۱۰/۸) طرح گردید.

در اندیشه مقام معظم رهبری دام ظلّه نیز بررسی نقل و فعل معصومان (ع) در تحقق این تمدن بسیار اهمیت دارد؛ از این رو، تأکید شده است که امت اسلامی می تواند در همه اموری که بنای تمدن اسلامی به آن نیاز دارد، به سیره ائمه (ع) مراجعه کند (خامنه ای، ۱۳۹۰/۳/۲۵)؛ چنان که در بسیاری از پژوهش های نظری و بنیادین در حوزه تمدن نوین اسلامی، با بهره مندی از گزاره های مربوط به سیره، این پرسش بارها در مباحث سبک زندگی اسلامی یا اسلامی سازی علوم مطرح شده است که: چگونه، از چه منابعی، با چه روشی و در چه موضوعات و مقولاتی می

توان از سیره معصومان(ع) بهره گرفت؟ کارآمدی تمدن نوین اسلامی در سیره ی معصومان علیهم السلام کدام است؟

پیشینه پژوهش

در بررسی های صورت گرفته، پژوهشی که به موضوع موردنظر تحقیق حاضر پردازد یافت نشد؛ با این حال پژوهش هایی در پیوند با اجزای اصلی نوشته پیش رو صورت گرفته که در سه بخش اصلی می توان ارائه داد:

بخش نخست در بردارنده پژوهش هایی است که درخصوص ابعاد گوناگون شخصیت معصومان(ع) انجام شده و در بیشتر موارد رویکردی کلامی و یا تاریخی دارند. در رویکرد نخست، می توان از آثاری چون امامت در آئینه عقل و وحی، معنا و چیستی امامت در قرآن، سنت و آثار متکلمان و بازاندیشی در علم امام نام برد؛ در این آثار ویژگی های فرا انسانی معصومان(ع) و همچنین ضرورت و فواید آن برای هدایت انسان ها مورد بررسی قرار گرفته است. در رویکرد تاریخی نیز می توان از برخی آثار علامه عسگری، جعفر مرتضی عاملی، شهیدمطهری و سیدجعفر شهیدی نام برد که سبک و سیره زندگانی معصومان(ع) را بررسی و نقش آن را نیز در ایجاد جامعه اسلامی طرح نموده اند.

بخش دیگر، پژوهش های گوناگونی است که فارغ از ویژگی های شخصیت معصومان(ع) به چگونگی بهره برداری از سیره آنان پرداخته است؛ برای نمونه در عرصه سبک زندگی اسلامی، مقاله هایی چون «اصول حاکم بر استخراج سبک زندگی از سیره اهل بیت(ع)» و «روش های نهادینه سازی سبک زندگی اسلامی در سیره و سخن اهل بیت(ع)»؛ در عرصه تمدن سازی، مقاله «راهکارها و مدل های توسعه معنویت اسلامی» و در عرصه وحدت اسلامی، کتاب پیشوایان شیعه، پیشگامان وحدت از جمله پژوهش های انجام شده به شمار می روند.

بخش سوم از پیشینه پژوهش مواردی را در بر دارد که کارآیی سیره معصومان(ع) را از جهت ویژگی های درونی سیره و بهره گیری از آن با رویکرد فقهی واکاوی نموده است، که از آن

۱ برای نمونه ر.ک. عسکری، نقش ائمه (ع) در احیای دین؛ عاملی، الصحیح من سیره النبی الاعظم(ع)؛ مطهری، سیری در سیره معصومان(ع)، شهیدی، چهره های معصومین(ع)

جمله می توان سیره پویا، چالش فراوری عمل به سیره و راه برون رفت از آن، موانع و الزامات مهندسی تمدن اسلامی و استنباط حکم اخلاقی از سیره و عمل معصوم(ع) را نام برد. از بحث های مهمی که در این بخش قابل معرفی است، پژوهش هایی است که از سوی پژوهش گران اهل سنت، با هدف کشف احکام و معارف اسلامی از رفتار پیامبر(ص) صورت گرفته که در بیشتر موارد ذیل عنوان «فقه السیره» نگاشته شده است.^۱

پژوهش پیش رو در بررسی و تحلیلی جامع، ابعاد شخصیت انسانی و فرا انسانی معصوم(ع) و سیره آنان را مورد هدف قرار داده و تلاش نموده تا نقش این ابعاد را در پایه ریزی شالوده تمدن نوین اسلامی تبیین نماید؛ خلأی که در هیچ یک از مطالعات یادشده به صورت تفصیلی مورد توجه قرار نگرفته است.

مبانی نظری

۱- سیره

مفهوم «سیره» بیش از هر چیز بر حالت و چگونگی شیء یا فرد و حالت و چگونگی رفتار دلالت دارد(ابن منظور، ۱۴۰۷ق: ذیل ماده سیر و سنن)؛ سیره معصومان(ع) نیز بر مجموعه ای از قواعد کلی زندگانی معصومان(ع) دلالت دارد، چنان که شهید مطهری از آن به عنوان «منطق عملی» یاد کرده است (مطهری، ۱۳۶۸: ۱۵-۱۹). نکته قابل توجه اینکه مورخان در حوزه تاریخ زندگانی معصومان(ع)، کمتر به روش و شیوه مستمر عملی ائمه(ع) توجه داشته اند؛ ازین رو، منابع سیره معصومان(ع) تنها ارائه دهنده توصیف و شرح رفتار آنان است(جعفریان، ۱۳۷۶: ۵۱)؛ بنابراین برای «سیره» دو معنای مصطلح و رایج می توان در نظر گرفت: معنای نخست، روش مستمر عملی معصوم(ع) است و معنای دیگر، که در بین مورخان رواج دارد، توصیف و شرح رفتار معصوم(ع) می باشد؛ می توان نتیجه گرفت که برای دستیابی به سیره معصومان(ع) و به کارگیری آن در عرصه های گوناگون حیات انسان، ضروری است تا منابع موجود از سوی «سیره پژوه» مورد نقد، تجزیه، تحلیل و تطبیق قرار گیرد.

۱ برای نمونه درباره این گونه از کتاب ها رک. جعفری، فقه السیره نویسی، شیوه ای نوین در تاریخ نگاری اسلامی.

۲ - تمدن اسلامی

اغلب مفسران اسلامی، مباحث پیرامون تمدن بشری را در تفسیر آیه دویست و سیزده سوره بقره مطرح کرده اند. طبق این آیه ی شریفه، برای رسیدن به تمدن واقعی و پیشگام، مهمترین وسیله، قانون همه جانبه است و در کنار قانون کامل، مجریان اصلاح شده و خود ساخته لازم است. برای شکل گیری تمدن واقعی انسانها، خدای متعال، نیاز آنها را برآورده کرده است. اولاً قانون کامل و همه سو نگر، برای اصلاح و رشد بشریت فرستاده است ثانیاً در کنار این قوانین آسمانی، مجریان الهی به نام پیامبران را نیز فرستاده تا هم در فهم و تفسیر قانون دچار اشکال نگردند و هم در مرحله اجرای آن، گرفتار هوا و هوس و طمع و تهدید نشوند.

تمدن، پدیده ای است که همواره بلافاصله بعد از مهاجرت در یک قوم به وجود می آید. «هجرت» یک عامل سازنده برای تمدن، فرهنگ و اجتماع تازه است و بزرگترین عامل کوبنده کهنگی، انجماد و سنت های موهوم منعقد شده و بازکننده روح های بسته است. (سوروکین، ۱۳۷۷، ص ۱۴۱). تمدن اسلام نیز چون از این قاعده مستثنی نبوده با «هجرت» آغاز می شود و آن مهاجرت پیامبر اعظم اسلام صلی الله علیه و آله از مکه به مدینه است و این مهاجرت به لحاظ اهمیت به عنوان مبدأ تاریخ تمدن اسلام برگزیده می شود. هجرت مسلمانان در سال سیزدهم بعثت، خود دلیلی جهت امنیت و شکل گیری تمدن دارد که فضای مدینه و امنیت حاکم بر آن، شرایط تثبیت ارکان حاکمیت اسلامی را برای پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله فراهم ساخت. هجرت آفاق و هجرت انفس دو بخش تفکیک ناپذیر در مهاجرت مسلمانان صدر اسلام بود که باعث شد آنها ابتدا از شرک و بت پرستی به توحید و یکتا پرستی تغییر ماهیت دهند و سپس از حکومت طاغوت جدا شده و به حکومت الله تن دهند و این وعده ی خداوند است که حزب الله پیروز است. (مجادله: ۲۲)

اصطلاح «تمدن» در سده هجدهم پدیدار گشته و از آن پس با رویکردها و عبارات های گوناگون تعریف شده است: در یک تعریف، به مجموعه بزرگی از نظام های اجتماعی (سیاسی، اقتصادی، حقوقی، تربیتی و...) که از نظر جغرافیایی، واحد کلانی را در یک قلمرو پهناور دربر می گیرد و فرهنگی واحد بر تمامی اجزای آن سیطره دارد، «تمدن» اطلاق می شود (آشوری، ۱۳۸۱: ص ۱۲۸)؛ تمدن اسلامی نیز تمدنی دینی است که همه مؤلفه های آن بر محور اسلام باشد؛

همچنین «تمدن نوین اسلامی» تمدنی است که انسان در آن به لحاظ مادی و معنوی رشد کرده و به غیایاتی که مورد نظر خداوند است دست می یابد (خامنه ای، ۱۳۸۳/۳/۲۳)؛ بدیهی است که برای تحقق چنین هدفی چاره ای جز مفهوم سازی نظری، الگوسازی کاربردی، ساختارسازی اجتماعی و نظام سازی فرهنگی و... وجود ندارد؛ که در پژوهش پیش رو از این فرایند با عنوان الگوی کارآمدی تمدن نوین اسلامی یاد می شود.

۳ - اهل بیت، پرچمداران علم و تمدن اسلامی

اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام، به عنوان داناترین افراد و پاک ترین مردم، همچون پرچم و نشانه، محور حق هستند و همگان باید خود را با این محور بسنجند، تا متوجه شوند چقدر معرفت و علمشان و عمل و کردارشان بر حق منطبق است. حضرت علی علیه السلام می فرماید: «و خداوند در میان ما اهل بیت پرچم و نشانه ی حق را قرار داد و برافراشت. هر که از آن پیش افتد گمراه شود و هر که از آن سرباز زند نابد گردد و هر که با آن همراهی کند به حق می رسد» (شهیدی، ۱۳۷۹: ص ۲۳۱). این پیشوایان معصوم، همان کسانی هستند که ذره ای از حق منحرف نمی شوند لذا معیار شایسته ی حق در همه ی موارد - حتی علم - هستند. امیر مؤمنان علی علیه السلام می فرماید: «آل محمد صلی الله علیه و آله مایه ی حیات و زنده بودن علم و دانش هستند و نادانی در میانشان مرده است. حلم آنان شما را از علمشان آگاه می سازد و سکوتشان شما را از حکمت و منطق خود مطلع می کند» (شهیدی، ۱۳۷۹: ص ۲۳۹).

اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله، گذشته از جنبه امامت شان در میان شیعیان، از شاخص ترین رهبران فکری در میان مسلمانان به شمار می آمدند و نمی توان تأثیر آنان را در شکل گیری تمدن اسلامی انکار کرد. آنان مؤسسان بسیاری از علوم اسلامی بودند. یکی از علل اصلی استقبال مسلمانان از علوم عقلی، سخنان امامان در تمجید از عقل و روش عقل گرایانه آنان بوده است. به عنوان نمونه از حضرت علی علیه السلام در فنون متفرقه ی عقلی و دینی و اجتماعی نزدیک یازده هزار کلمات قصار ضبط شده است. امام علی علیه السلام دستور زبان عربی را وضع کرد و اساس ادبیات عربی را بنیان نهاد. آن حضرت اولین کسی است که در تفکر اسلامی در فلسفه ی الهی غور کرده به سبک استدلال آزاد و برهان منطقی سخن گفت و مسائلی را که تا آن روز در میان فلاسفه ی جهان مورد توجه قرار نگرفته بود طرح نمود (علامه طباطبائی، ۱۳۸۵: ص ۴۶)

زمان امام صادق علیه السلام در حقیقت عصر طلایی دانش و ترویج احکام و تربیت شاگردانی بود که هر یک مشعل نورانی علم را به گوشه و کنار بردند. امام صادق علیه السلام مکتب علمی عظیمی به وجود آورد که محصول آن، چهار هزار شاگرد متخصص (همانند هشام، محمد بن مسلم و...) در رشته های گوناگون علوم بودند و اینان در سراسر کشور پهناور اسلامی آن روز هجرت نمودند (احمدی بیرجندی، ۱۳۸۹: ص ۱۵۹). علوم اسلامی به خصوص در بغداد و ممالک شرقی اسلامی تا پایان قرن چهارم و چند سالی از اوایل قرن پنجم در مدارج ترقی سیر می کرد. از این مدت قرن دوم و سوم را باید بیشتر عهد نقل و تدوین و تکوین علوم عقلی و قرن چهارم و اوایل قرن پنجم را عهد استحصال مسلمین از زحمات دو قرن پیش و قرن طلایی علوم در تمدن اسلامی دانست (صفا، ۱۳۸۴: ص ۱۴۹)

ساختار پژوهش، از سه بخش کلی تشکیل شده است که عبارت اند از:

- ۱ - ابعاد شخصیتی معصوم (ع) و نقش آن در پایه ریزی شالوده تمدن نوین اسلامی
 - ۲ - نقش شیوه الگوبرداری در تأثیرگذاری بر انسان، به عنوان عامل تمدن ساز
 - ۳ - بهره برداری کارآمد از منابع سیره معصومان (ع)
- ۳ - ۱ - شخصیت و رفتار معصوم (ع)

در تعریف هایی که علمای اسلام از معصومان (ع) ارائه داده اند، آنان به عنوان پیشوای مردم معرفی شده و اطاعت از ایشان واجب دانسته شده است (مؤمنی، ۱۳۹۲: ص ۲۱-۳۳)؛ چنان که در حدیثی از امام سجاده (ع) تأکید می شود که منفورترین مردم نزد پروردگار، کسی است که شیوه امامی را پیروی کند، ولی از سیره عملی او پیروی ننماید (کلینی، ۱۳۶۲: ج ۸، ص ۲۳۴)؛ ازین رو، گریزی از پیروی آنان نیست؛ اما بررسی هریک از ابعاد شخصیت آنان نشان می دهد که پایه ریزی شالوده تمدن نوین اسلامی، بیش از هرچیز، نیازمند اقتدا به معصومان (ع) است؛ به دیگر سخن، این ابعاد که بیانگر ویژگی های هادیان امت است، می تواند سعادت حقیقی انسان را که مهم ترین هدف تمدن نوین اسلامی است، تأمین نماید.

۳ - ۱ - ۱ - پشتوانه معرفتی

مهم ترین ابعاد تمدن ساز شخصیت معصوم (ع) که می تواند به عنوان منبع معرفتی تمدن نوین اسلامی مورد بهره برداری قرار گیرد، در دو بخش قابل ارائه است:

۳-۱-۱-۱- شخصیت معنوی و اخلاق محور

از مهم ترین ویژگی های تمدن نوین اسلامی، که آن را از تمدن غرب متمایز می کند، برخورداری از ماهیت معنوی است و اینکه تمدن نوین اسلامی بر مبنای ایمان به خداوند تحقق خواهد یافت (خامنه ای، ۱۳۹۱/۷/۲۳). در این پیوند مقام معظم رهبری تمدن غربی را تمدنی مادی خوانده و همین موضوع را مهم ترین دلیل تأمین نیافتن خوشبختی انسان ها به وسیله ابزارهای مورد استفاده آنان خوانده اند (خامنه ای، ۱۳۹۴/۱۰/۸)؛ از این رو امروزه طراحان تمدن غرب نیز، که نقطه ضعف سلطه گری خود را در خرابه های معنویت دیده اند، تلاش می کنند تا آن را به نقطه قوت خود تبدیل نموده (مظاهری سیف، ۱۳۸۷: ص ۲۰۲) و از آن برای ترمیم و تقویت استیلاي خود بهره برداری نمایند (کولمن، ۱۳۷۵: ص ۹۲). بی گمان معنویت سعادت بخش را که مورد نیاز جامعه آرمانی مورد نظر اسلام است، در بالاترین سطح، در شخصیت ائمه (ع) می توان مشاهده کرد؛ همچنان که پیروی از آنان می تواند این معنویت را در جامعه طنین انداز کند؛ چنان که مقام معظم رهبری، فضای جدید معنوی برآمده از اقتدا به پیامبر اکرم (ع) را، به دمیدن روحی تازه در دنیا تشبیه نموده و آن را پدیده مورد انتظار جامعه اسلامی دانسته اند، که تحقق آن برابر همان تحقق تمدن نوین اسلامی است (خامنه ای، ۱۳۹۴/۱۰/۸). بنابراین شخصیت معنوی معصومان (ع) با محوریت بندگی خداوند، که از قرآن کریم، روایات و ادعیه قابل برداشت است^۱ می توان بهترین منبع برای تحقق معنویت در جامعه دانست.

اخلاق محوری، که شاخصه ای برآمده از نوعی معنویت است نیز از مؤلفه های بارز تمدن نوین اسلامی است؛ چنان که مقام معظم رهبری نیز اخلاق و رعایت حقوق را از مبنای کارگشای این تمدن خوانده است (خامنه ای، ۱۳۹۱/۷/۲۳).

امروزه با توسعه تعریف حکمای اسلامی از اخلاق (طوسی، ۱۳۹۱: ۴۸ص)، می توان آن را الگوی خاصی از رفتار ارتباطی درون شخصی و برون شخصی دانست که برخاسته از مسئولیت پذیری انسان نسبت به رعایت حقوق خود و دیگران است (قراملکی، ۱۳۸۳: ۲ص)؛ با این تعریف می توان گفت بیشترین ظرفیت و میزان بهره برداری اخلاقی در سیره معصومان (ع) موجود بوده و

۱ برای نمونه می توان به نخستین آیه سوره اسراء، خطبه ۲۳۰ نهج البلاغه و دعای دهم از صحیفه سجاده اشاره کرد.

می توان برای احیای این عنصر حیاتی و نهادینه کردن آن در جامعه، از آن بهره گرفت. برای نمونه از شخصیت اخلاقی معصومان(ع) می توان به عدالت گرایی آنان اشاره کرد، که همواره به عنوان یکی از شاخصه های تمدن اسلامی مورد توجه قرار می گیرد(خامنه ای، ۱۳۸۵/۸/۲۰)؛ یا می توان از خط مشی اعتدال گرای آنان یاد کرد، که خط مشی همه اقشار مردم در تمدن نوین اسلامی است(خامنه ای، ۱۳۷۶/۹/۱۸). شایان ذکر است که ثمرات تمدنی با محوریت اخلاق بسیار گسترده است؛ برای نمونه به باور برخی از اقتصاددانان بزرگ دنیا تحولات اقتصادی معلول تحول در جنبه های اخلاقی است(احمدوند، ۱۳۹۲: ص ۱۱۵)

۳- ۱- ۱- ۲- شخصیت عقلانی و علم محور

هسته اصلی هر تمدنی خردمندی است و پدید آمدن و نابودی تمدن ها را باید بر مدار و میزان عقلانیت دانست(جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۰: ص ۳-۷)؛ و به عبارت دیگر تمدن نوین اسلامی در صورتی سعادت دنیوی و اخروی انسان ها را محقق می سازد که عقلانیت نیز در کنار معنویت سرلوحه قرار گیرد. اهمیت عقلانیت در تمدن نوین اسلامی سبب شده است تا مقام معظم رهبری ولایه علی بن ابیطالب حصنی تقویت نیروی عقل در جامعه را نخستین اقدام به سوی این تمدن دانسته و با بیان آن به عنوان مهم ترین مسئله برای طی کردن راه صحیح (خامنه ای، ۱۳۸۸/۴/۲۹)، دوری روحانیت غربی از عقلانیت و خردورزی در دوره پیش از رنسانس را عامل اصلی پیدایش تمدن منحرف غربی معرفی نماید(خامنه ای، ۱۳۸۳/۳/۲۲)

بر پایه شواهد موجود(کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱: ص ۸-۱۸)، ائمه(ع) بیشترین توجه را به خردمندی انسان معطوف داشته اند؛ چنان که ویژگی عقلانیت را از صفات مورد نیاز پیشوای مسلمانان نیز دانسته اند(واسطی، ۱۴۱۸ق: ص ۵۵۶)؛ بررسی ها گویای آن است که شخصیت عقلانی آنان همواره سبب احیای گرایش و تفکر عقلی در میان پیروان آنان بوده است(مطهری، ۱۳۷۰: ص ۲۴۷)؛ ازاین رو، پیروی از معصومان(ع) می تواند ضامن تحولی خروزرانه به شمار آید.^۳

۱ چنان که از معصوم(ع) با صفت «حکمة العدل» یاد شده است(نهج البلاغه، خطبه ۹۳)

۲ چنان که از معصوم(ع) با صفت «سیرته القصد» یاد شده است(نهج البلاغه، خطبه ۹۳)

۳ برای نمونه درباره نقش عقلانیت و معنویت در سیره ائمه(ع)، رک. جاودان، نقش معنویت و عقلانیت

رسول خداوند در پیشبرد اسلام، ص ۴۰-۵۶

علم مهم ترین ثمره عقلانیت است و از مهم ترین مؤلفه های تمدنی در هر دوره ای، به ویژه عصر حاضر به شمار می رود. اگر جامعه ای نتواند دیدگاه های مفید و کارآمدی در عرصه های گوناگون زندگی بشری ارائه کند، نمی تواند احیاگر تمدن خود باشد. همچنین علم و دانش از عناصر مهم پیشی گرفتن تمدن اسلامی بر دیگر تمدن های بشری بوده است (نصر، ۱۹۶۸م: ص ۱۸-۳۶)؛ چنان که امام خمینی و مقام معظم رهبری نیز از آن به عنوان یکی از ارکان و مبانی مهم تمدن نوین اسلامی یاد کرده اند (خمینی، ۱۳۷۴: ص ۲۶۸) این در حالی است که یکی از مهمترین وجوه ممکن برای مراجعه و اقتدا به سیره معصومان (ع)، شخصیت علمی آنان است.^۱ توجه به سیره علمی ائمه (ع) و مجاهدت های آنان در امور علمی، نقش مهمی در تمدن نوین اسلامی خواهد داشت؛ همچنین افزون بر آنکه می تواند بستر مناسب برای دانش افزایی و دانش پروری مسلمانان را فراهم آورد، می تواند در مسیر رشد علوم انسانی نقش بنیادین ایفا نماید؛ و از طرفی از به خدمت گرفته شدن علم تجربی و غیر تجربی در مسیر فساد و فتنه انگیزی جلوگیری کند؛ مطلبی که به گفته مقام معظم رهبری ولایه علی بن ابیطالب حصنی، تمدن غربی از آن بی بهره است (خامنه ای، ۱۳۸۵/۸/۲۰)

۳- ۱- ۲- پشتوانه روشی

لازمه کارآمدی سیره معصومان (ع) وجود ظرفیت الگوگیری از آنان است؛ ازاین رو، در این بخش به سه بعد شخصیتی ائمه (ع) پرداخته می شود:

۳- ۱- ۲- ۱- شخصیت زمینی و انسانی

در قرآن کریم بارها بر بشر بودن فرستادگان الهی توجه و تأکید شده است (ابراهیم: ۱۱؛ فصلت: ۶)؛ تا تأکیدی باشد بر متعارف و قابل فهم بودن اعمال و رفتار آنان برای مردمان دیگر (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۷: ص ۹۶). درباره پیامبر اکرم (ص) نیز امر شده است تا در پاسخ کانی که از وی می خواهند معجزه ای بیاورد، اعلام کند که او نیز انسانی چون دیگران است (کهف: ۱۱۰)

این موضوع درباره ائمه (ع) نیز صادق است؛ ازاین رو، اندیشه غلات، که گاه ائمه (ع) را تا مقام الوهیت بالا می بردند (کشی، ۱۳۸۲: ص ۴۸۰ و ۵۱۸)، از سوی معصومان (ع) رد شده است (صدوق، ۱۳۷۳: ص ۲۰۳)؛ البته، بیشتر شیعیان همواره ائمه (ع) را انسان های والایی می دانستند که

۱ درباره محدوده علم معصوم و نقش آن در پاسخ گویی به نیاز جامعه اسلامی ر.ک. مقام معظم رهبری،

بازاندیشی در علم امام، ص ۱۸۱-۱۸۵

نزدیک ترین بشر به خداوند بوده و به طور اخص مشمول عنایت الهی قرار گرفته و می گیرند؛ ازاین رو علامه حلی، در مطلبی که آن را اجماعی دانسته، درباره ویژگی هایی چون عصمت نیز بر این باور است که این ویژگی برتر، منافاتی با قدرت ائمه(ع) بر انجام معصیت ندارد و درغیراین صورت اگر آنان را خارج از دایره تکلیف بدانیم، مدح معصومان(ع) امری باطل است(حلی، ۱۳۸۲: ص ۴۹۵). بی تردید شخصیت بشری ائمه(ع) نقطه عطفی در اقتدا به سیره آنان است؛ زیرا باوجوداین، در طول عمر خویش در بالاترین درجه کمال بوده اند و این موضوع، امری مؤثر در الگوپردازی از رفتار آنان به عنوان منبعی برای رسیدن انسان به سعادت دنیوی و اخروی است.

۳- ۱- ۲- ۱- ۲- شخصیت عینی و قابل مشاهده

شک نیست که قرآن کریم دربردارنده همه مسائل مربوط به زندگی انسان است؛ و آیه «وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (انعام: ۵۹) نیز در مقام بیان علم الهی است (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۸: ص ۲۴۹) و باید گفت قرآن کریم به مثابه قانونی اساسی، کلیات دین را ارائه داده است. از سویی قرآن کریم به دلیل معجزه بودن، نوشتاری از سنخ بشری نبوده (مستقی هندی، ۱۴۰۹ ق: ص ۱۰۳) و بسیاری از رمز و رازهای آن برای نوع بشر درک پذیر نیست؛ اما ازسوی دیگر، یکی از ویژگی هایی که ضرورت اقتدا به سیره معصومان(ع) را برای تحقق تمدن نوین اسلامی نشان می دهد، عینی و نه ذهنی بودن این منبع و پاسخ گویی به جزئی ترین نیازهای بشری در زمینه ها و وضعیت های گوناگون به صورت عملی است؛ چنانچه در پژوهش های گوناگون، سیره معصومان(ع) به عنوان «مصادیق جامع» سبک زندگی اسلامی معرفی و شواهد آن ارائه شده است

۳- ۱- ۲- ۱- ۳- شخصیت اجتماعی

جامعه و سیاست از عناصر ذاتی یک تمدن به شمار می روند و الگویی که این عناصر را در اولویت قرار ندهد، نمی تواند برای پایه ریزی تمدن نوین به کار آید. یکی از ابعاد مهم شخصیت معصومان(ع) را که بیان گر ظرفیت اقتدای به آنان در مباحث مربوط به تمدن نوین اسلامی است، باید شخصیت اجتماعی و سیاسی آنان دانست. بررسی تاریخ زندگانی ائمه معصوم(ع) گویای آن است که ایشان همواره کنش ها و واکنش های گوناگونی را در مسائل اجتماعی نشان داده اند و با

تأکید بر مواضع سیاسی شیعه بر حق خود برای حکومت بر مردم اصرار ورزیده و در تمامی مسائل دینی و مذهبی به عنصر جامعه و سیاست توجه داشته اند^۱

مقام معظم رهبری نیز باتوجه به همین بعد شخصیتی معصومان(ع)، تغییر در نگرش مردم به اسلام را ضروری دانسته و تأکید می کند که اسلام غیر از پرداختن به کارهای شخصی، دارای وظایف عمومی نیز هست؛ ازاین رو، به امور حکومت، جامعه سازی و تمدن سازی هم می پردازد (خامنه ای، ۱۳۹۴/۱۲/۲۰)

۳-۱-۳- ضمانت اجرایی

با وجود ابعاد یادشده از شخصیت ائمه(ع) پرسش بنیادین این است که چه تضمینی وجود دارد که در موقعیت کنونی، مسلمانان با پیروی از سیره معصومان(ع) به اهداف تمدن نوین اسلامی دست یابند؟ در این بخش به چهار وجه شخصیتی معصومان(ع) که به گونه ای ضمانت اجرایی اقتدا به آنان است، ارائه می شود:

۳-۱-۳-۱- شخصیت خطاناپذیر

هنگامی که در تمدن نوین اسلامی سخن از دستیابی انسان ها به سعادت به میان می آید، مقصود، تحقق غایت رشد انسان و جوامع بشری، یعنی کسب مقام خلیفه الهی در زمین و زمان است (خامنه ای، ۱۳۸۳/۳/۲۲)؛ زیرا نظام آفرینش بر این پایه بنیان نهاده شده است (بقره: ۳۰؛ ذاریات: ۵۶). به دیگر سخن، روح، فکر و رفتار هر اجتماعی از تناسب با نظام آفرینش، محفوظ مانده و از سازواری نداشتن با آن زیان خواهد دید (رضایی، ۱۳۹۱: ص ۱۰۱). در این مسیر، به مقتضای لطف الهی (حلی، ۱۳۸۲: ص ۴۹۰) افرادی به عنوان هادیان امت معرفی شده اند، که ویژگی خطاناپذیری در آنان می تواند ضامن پیروی جامعه از آنان و تحقق غایت تمدن نوین اسلامی باشد؛ بدیهی است که شخص فاقد این ویژگی، از ثبات فکری برخوردار نبوده و ممکن است هر لحظه و در پی هر رویدادی، اندیشه ها و نقشه های پیشین را کنار نهاده و تصمیمی تازه بگیرد (شاملی و بنائیان، ۱۳۸۹: ۱۲۷)؛ درمقابل، کسی که به نیاز بشر آگاه بوده و مصونیت از خطا دارد، می تواند به نیاز ها و مقتضیات انسان به درستی پاسخ گوید.

۱ برای نمونه درباره چگونگی و محدوده اقدامات سیاسی و اجتماعی آنان ر.ک. رستمیان، ۱۳۸۱: ۱۷۷-۳۱۲.

۲ درباره چیستی و چگونگی عصمت معصومان(ع) ر.ک. حر عاملی، ۱۳۸۹: ۸۷-۱۰۵.

۳-۱-۲- شخصیت وحدت بخش

بررسی تحولات تاریخی منجر به شکل گیری هر تمدن، نشان می دهد که شکل گیری تمدن نوین اسلامی با وجود تفرقه، اختلاف انگیزی و نبودن انسجام سیاسی- مذهبی در بین مسلمانان هیچ گاه محقق نمی شود. مقام معظم رهبری نیز همواره موفقیت های پیش روی دنیای اسلام را مشروط به وحدت و همدلی امت سلامی در شعارها، حرکت ها و اقدام ها دانسته است (خامنه ای، ۱۳۸۸/۱۲/۱۳ و ۱۳۹۱/۴/۲۷)؛ همچنان که تأکید دارد شکل گیری تمدن نوین باید باتوجه به مبانی مشترک همه مذاهب اسلامی و نه ایران شیعی باشد (بقره: ۲۱؛ نساء: ۱؛ فاطر: ۱۵)؛ از این رو، منابعی باید برای پایه ریزی این تمدن مورد بهره برداری قرار گیرند که وحدت اسلامی در سرتاسر آن به عنوان یک اصل، پذیرفته شده باشد. بررسی زندگانی معصومان (ع) نشان از درون مایه و شخصیت وحدت بخش آنان در وضعیت گوناگون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دارد؛ و می توان گفت هیچ گاه ائمه (ع) برای دستیابی به مقاصد خود به اختلافات دامن نزده و همواره از حق خود برای حفظ امت واحده تلاش نموده اند.^۱

۳-۱-۳- شخصیت جهان شمول

از مهمترین ویژگی های تمدن نوین اسلامی، پاسخ گو بودن آن برای همه شرایط جغرافیایی و جهانی بودن آن است (بقره: ۲۱؛ نساء: ۱؛ فاطر: ۱۵)؛ در این صورت منبعی می تواند پاسخ گوی نیاز انسان ها و تمدن انسانی باشد که فرازمانی و فرامکانی دانسته شود. هرچند از آیات قرآن کریم به صورت صریح این صفت را داشته و کتابی پاسخ گو در همه شرایط معرفی شده است (خامنه ای، ۱۳۹۰/۶/۲۶)، اما این ویژگی را می توان در سیره معصومان (ع) نیز مشاهده نمود؛ زیرا یکی از ویژگی های مهم معصوم (ع)، مطابقت گفتار و رفتار وی با قرآن کریم است، که ناشی از وحدت منبع وحیانی و الهی هر دو است. این مطابقت تا جایی پیش رفته که از قرآن کریم به عنوان «کلام الله» (بقره: ۷۵) و از معصوم (ع) به عنوان «تالی کتاب الله و ترجمانه» (طبرسی، ۱۳۷۰: ص ۳۱۶) و «قرآن ناطق» (کورانی، ۱۴۲۳ق: ص ۴۰۵) یادشده است؛ بنابراین جهانی بودن سیره معصومان (ع)

۱ برای نمونه درباره اقدامات ائمه در راستای وحدت امت اسلامی، ر.ک. مسائلی، پیشوایان شیعه، پیشگامان

وحدت؛ آقائوری، امامان شیعه و وحدت اسلامی

عاملی موثر در بهره‌گیری از منابع مربوط به آن‌ها، برای پاسخ‌گویی به نیاز جامعه اسلامی در موقعیت گوناگون و برای تحقق تمدن نوین اسلامی است.

۳-۱-۳-۴ - شخصیت جامع

یکی از ویژگی‌هایی که سبب ضمانت اقتدا به سیره معصومان (ع) برای تحقق تمدن نوین اسلامی می‌شود، جامعیت شخصیت آنان است که در دو بُعد قابل مشاهده می‌باشد: نخست از این جهت که دارای ده ویژگی یادشده پیشین به صورت هم‌زمان است، و هیچ بشری، جز معصومان (ع)، دارای چنین خصوصیتی نیست؛ دوم آنکه، آنان همچون دیگرانسان‌ها در میان مردم زندگی کرده‌اند و این خود دو ثمره در پی داشته است: از سویی، به خاطر دارا بودن مقام امامت، حرکت‌ها و ایستایی‌های عادی، معمولی و متداول آنان نیز از سوی پیروانشان به ثبت رسیده است؛ از دیگر سو، امروزه قابلیت کاربرد سیره آنان در وضعیت گوناگون سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی وجود دارد؛ به عبارتی هریک از آنان با موضوع‌ها، مسائل و مشکلاتی ویژه روبه‌رو بوده‌اند؛ و این موضوع سبب بهره‌برداری بیشتر از سیره و طراحی تصویری جامع از وظایف فردی و اجتماعی مسلمانان در وضعیت گوناگون در تمدن نوین اسلامی است.

۳-۲-۳ - ویژگی الگویی معصوم (ع)

یکی از مسائلی که مقوم بهره‌گیری از سیره برای تغذیه جامعه و تحقق تمدن نوین اسلامی است، نفس ظرفیت الگوگیری معصوم (ع) می‌باشد. در ادامه با ارائه دیدگاه قرآن و روایات، به چگونگی این الگوگیری پرداخته و بیان می‌شود که این شیوه، برترین روش تربیتی برای تحقق تمدن نوین اسلامی است.

۳-۲-۱ - شیوه برآمده از قرآن کریم و اهل بیت (ع)

از کاراترین نیروهای فطری انسان، میل به تقلید و اسوه‌پذیری است؛ این گرایش به عنوان یک احساس درونی، انسان را وادار می‌کند تا برای رسیدن هرچه سریع‌تر به کمال مطلوب، روش و سیره تکامل‌یافتگان را الگوی خویش نموده و تلاشی هدف‌دار و آگاهانه را برای ایجاد هماهنگی و انسجام رفتاری با الگوهای مورد نظر در پیش گیرد (مصباح یزدی، ۱۳۹۴: ص ۱۱-۱۳). دلیل واضح بر این میل درونی، پیروی اکثریت جامعه از آباء و اجداد، رسوم، خرافات، اسطوره‌های باستانی و... است.

قرآن کریم نیز افزون بر یادآوری این گونه از موارد (سلطانی رنانی، ۱۳۸۵: ص ۴۴-۴۶)، به معرفی الگوهای صحیح پرداخته و بر پیروی از ایشان تأکید نموده است. معرفی پیامبر اکرم (ص) (احزاب: ۲۱) و حضرت ابراهیم (ع) (ممتحنه: ۴) به عنوان الگوی جامعه، امر به پیامبر (ص) برای اقتدا به سیره پیامبران دیگر در ابلاغ رسالت (احقاف: ۲۵)، توضیح پاداش اقتداکنندگان به بندگان صالح (توبه: ۱۰۰) و الگوسازی در قالب تمثیل و داستان (یوسف: ۱۱۱)، گویای اهمیت روش الگویی نزد خداوند متعال در تربیت انسان هاست. همچنین در روایات گوناگون بر تأسی به سیره پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) تأکید شده است؛ چنان که گاه امام علی (ع) پس از انجام کاری آن را بر مبنای رفتار پیامبر (ص) دانسته، یا بر لزوم همسویی رفتار مسلمانان با رفتار اهل بیت پیامبر (ص) تأکید می نمود همچنین در مواردی به طور غیرمستقیم از مخاطب درخواست شده که به روش معصومان (ع) اقتدا کنند و در مواردی نیز معصومان (ع) فعل خاصی را از روی تعمد انجام می دادند تا در میان مسلمانان رواج یابد

۳-۲-۲ - روش کارآمد و موثر در بیان کارشناسان

در روند تحقق تمدن نوین اسلامی، انسان به عنوان عامل سازنده تمدن، از آنجاکه با تکیه بر توانایی های جسمی و ذهنی خود نمی تواند به اهداف مورد نظر دست یابد، باید برای تبدیل شدن به انسان متکامل و منطبق با طراز اسلامی، مورد تعلیم و تربیت الهی قرار گیرد. «روش الگویی» یکی از شیوه های عینی و کاربردی در تعلم و تربیت است؛ چنان که از نظر روان شناسان، الگوها بیشترین نقش را در تکوین شخصیت و تربیت انسان ها دارند و الگوگیری زمینه بنیادین در یادگیری اجتماعی است؛ زیرا دریافت پیام از طریق الگوها آسان تر از دریافت از طریق عامل ذهنی و آموزشی است؛ به بیان دیگر فرد در این روش با نمونه های عینی و مشهود، با آنچه مقصود و مطلوب است رویارو می شود و با زبان عمل و نه توصیه زبانی و گفتار، آنچه را باید انجام دهد، می بیند. همچنین جذابیت و کمال بالایی که در الگوها وجود دارد، نوعی تلازم میان آن شیوه عمل و رفتار و این جذابیت به وجود آورده و زمینه برای تقلید و همانندسازی فراهم می شود (حاجی ده آبادی، ۱۳۸۰: ص ۱۵)؛ ازاین رو، اندیشمندان روش الگویی را

۱ برای نمونه در بیانی صریح فرمود: «انظروا الی اهل بیت نبیکم فالزموا سمتهم» (نهج البلاغه: خ ۹۶)

مؤثرترین (قطب، ۱۳۶۲: ص ۱۹۴) و با سرعت ترین (باندورا، ۱۳۷۲: ص ۴۸) روش و دارای کمترین درصد خطا و اشتباه دانسته اند

۳-۳- ویژگی منابع سیره معصومان (ع)

به توجه به آنچه گذشت، روشن شد که سیره معصوم (ع) از ظرفیت لازم برای بهره برداری و پایه ریزی شالوده تمدن نوین اسلامی برخوردار است؛ در این بخش به مهمترین ویژگی های منابع نقل کننده سیره معصومان (ع)، که حاکی از ضرورت استفاده از آنها است، پرداخته می شود.

۳-۳-۱- ظرفیت بهره برداری از سیره در فقه

نگاهی گذرا به تاریخ تمدن اسلامی، نشان دهنده نقش مهم فقه در عرصه های گوناگون است؛ همچنین اگر قرار باشد تمدن اسلامی به نام یکی از فراورده های آن نامگذاری شود، باید آن را تمدن فقه خواند (جابری، ۱۳۷۶: ص ۱۱۶). این موضوع گویای توانایی گسترده فقه برای پاسخ گویی به نیازهای جامعه اسلامی است؛ باین حال آنچه امروزه، به عنوان یک کاستی بزرگ دیده می شود، محدود ماندن فقه موجود به احکام تکلیفی فردی و انزوای مفاهیم اخلاقی و اجتماعی است؛ این درحالی است که آسیب های واردنشدن فقه به عرصه های یادشده همواره مورد توجه امام خمینی (خمینی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۱۸۶)

البته امروزه ظرفیت بررسی های فقهی در مسائل مربوط به وظایف عمومی، حکومت، جامعه سازی و تمدن سازی فراهم شده است و این می تواند یکی از دلایل بهره برداری از سیره معصومان (ع) باشد؛ چنان که مقام معظم رهبری پس از تشریح عناصر تشکیل دهنده تمدن نوین اسلامی، یعنی بخش سخت افزاری و ابزاری تمدن - که دربردارنده ارزشهایی چون علم، صنعت، اقتصاد، اقتدار سیاسی، تبلیغ و... می شود - و بخش نرم افزاری - که شالوده اصلی تمدن بوده و در سبک زندگی اسلامی خلاصه می شود - پشتوانه معرفتی بنیادین و جوهری در عرصه های یادشده را منابع اسلامی دانسته و تأکید نموده است که اهل استنباط می توانند آنچه را که مورد نیاز است، از این منابع به دست آورند (خامنه ای، ۱۳۹۱/۷/۲۳)

بنابراین، یکی از مسائلی که می تواند سیره معصومان (ع) را به منبعی برای تحول عرصه های یادشده تبدیل کند، باز بودن دامنه فقه و امکان بررسی مسائل سیره توسط اهل استنباط است. شایان

۱. برای نمونه درباره نسبت فقه و مقوله تمدن و تمدن سازی ر.ک. مشکانی سبزواری، ۱۳۹۱: ۲۸-۴۴.

یادآوری است که احکام عملی مورد کاربرد از سیره ائمه (ع) از سوی فقیهان شیعه (طوسی، ۱۳۹۱: ص ۸؛ کرکی، ۱۴۰۸: ص ۱۰۶) و مطالعاتی که از سوی اهل سنت با عنوان «فقه السیره» در سده اخیر انجام شده است^۱ می تواند به عنوان مهم ترین پیشینه برای بررسی سیره معصومان (ع) با رویکردی فقهی باشد.

۳ - ۳ - ۲ - امکان فهم سیره

شرط لازم برای به کارگیری سیره معصومان (ع) به منظور طراحی تصویری ایدئال از زندگی انسان ها در تمدن نوین اسلامی، فهم و درک آن است. باید توجه داشت که سیره معصومان (ع) در بیشتر موارد در منابع تاریخ نگاری روایی امامیه ثبت و ضبط شده است؛ چنان که ویژگی های سندی و محتوایی آن ها، گاه توصیف، تبیین و تحلیل زندگانی معصومان (ع) را دشوار می سازد. با این حال مطالعات صورت گرفته در نقد و ارزیابی گزاره های تاریخی گویای آن است که پس از بررسی سندی اخبار، مطابقت محتوای آن با ملاک هایی چون قرآن کریم، سنت قطعی، عقل، ضروریات دین و بررسی های تاریخی قطعی و با بهره گیری از روش های تحلیلی می توان موانع بسیاری را که در طول تاریخ مانع مشاهده چهره حقیقی ائمه معصومان (ع) شده است برطرف نمود.

درج دو نکته در اینجا بایسته است: نخست آنکه امکان فهم سیره، تنها با وجود شمس تاریخی، آشنایی با ابزارهایی چون زبان عربی، تخصص در زمینه های گوناگون، چون تاریخ، حدیث، کلام و رجال، و توان به کارگیری شیوه های تحلیلی امکان پذیر است؛ دیگر آنکه، بی گمان هدف از طرح سیره، کاربردی شدن آن در سطح جامعه است؛ اما نباید بدین بهانه مقوله فهم سیره کم ارزش خوانده شود.

۱ برای نمونه می توان به فقه السیره النبویه نوشته محمد غزالی، محقق معاصر مصری، اشاره نمود که با تعلیقات ناصرالدین آلبنی نشر یافته و سیره نبوی را به عنوان منبع تنظیم زندگی مسلمانان بررسی کرده است.
۲ از آنجاکه منابع برجای مانده امامیه در حوزه های گوناگون، به ویژه تاریخ زندگانی معصومان (ع)، بیشتر به دست محدثان نگارش یافته است، به دلیل حاکمیت قواعد حدیثی در نگارش تاریخ، می توان عنوان «تاریخ نگاری روایی» را به آن اطلاق نمود (توحیدی نیا و صفری فروشانی، ۱۳۹۴: ۷-۱۰).

۳ - ۳ - ۳ - پویایی سیره

سیره معصومان(ع) در صورتی می تواند به عنوان منبع تغذیه تمدن نوین اسلامی معرفی شود که در شرایط نوپدید امروزی، کارآمد باشد؛ بررسی ها گویای آن است که هرچند برای بهره گیری از سیره و رفتار ائمه(ع)، افزون بر دشواری های استنباط حکم شرعی از آیات و روایات، تنگناهای دیگری چون کم توجهی در بازگویی جزئیات، صامت بودن فعل، نقش جدی مقتضیات زمان و... نیز وجود دارد؛ اما پویایی سیره معصومان(ع) به حل مشکلات یادشده کمک می کند.

پویایی سیره یعنی وجود امکان دستیابی به اصول ارزشی ثابت و تطبیق و اجرای آن متناسب با موقعیت و نیازمندی های هر عصر (حسینیان، ۱۳۹۳: ص ۹۵-۱۱۰)؛ چنان که از حق گرایی، آرمان خواهی، تکلیف گرایی و شایسته سالاری به عنوان اصول مدیریت امام علی(ع) در دوره خلافت ایشان یاد می شود (مهاجرنیا، ۱۳۹۱: ص ۱۱۵-۱۲۱). شهید مطهری نیز در همین راستا تأکید می کند که مقصود از سیره پیامبر(ص)، سبک پیامبر(ص) است (مطهری، ۱۳۸۴: ص ۵۳)؛ به این معنا که بررسی عمل و شیوه پیامبر(ص)، درحقیقت نشان دهنده راهی است که وی برای دستیابی به مقاصد الهی خویش به کار گرفته است.

البته این سخن به معنای عمل به اصول ثابت زندگی معصومان(ع) و کنار نهادن فروعی که مقید به زمان و مکان خاصی هستند، نیست؛ بلکه می توان با بهره گیری از ابزارها و ملاک های علمی، میزان و چگونگی انطباق زندگی امروزی بدان عمل کرد.

ممکن است در مواردی عمل به عین سیره صحیح نباشد؛ چنان که سنت تحت الحنک در صدر اسلام برای ایجاد تمایز بین مسلمانان و غیر مسلمانان کارایی داشت (صدوق، بی تا: ص ۲۲۶) و امروزه از چنین کارایی برخوردار نیست. حتی فیض کاشانی تأکید می کند که امروزه انجام این عمل چنانچه موجب شهرت شود، مورد نهی است (فیض کاشانی، ۱۳۷۳: ص ۷۴۵)

در مواردی نیز ممکن است بسیار دقیق و کارآمد باشد؛ همچون بسیاری از اقدامات معصومان(ع) درباره محیط زیست و امنیت اقتصادی در شهر اسلامی (عاملی، ۱۳۸۹: ص ۶۵-۷۶ و ۱۱۰-۱۱۰)؛ بنابراین سیره ثابت و متغیر که محصول اجتهاد است، می تواند سیره را پویا نموده و کارآمد سازد.

۱. برای آگاهی تفصیلی از دشواری های جاری کردن سیره، ر.ک. عالم زاده نوری، ۱۳۹۰: ۲۹۸-۳۱۵.

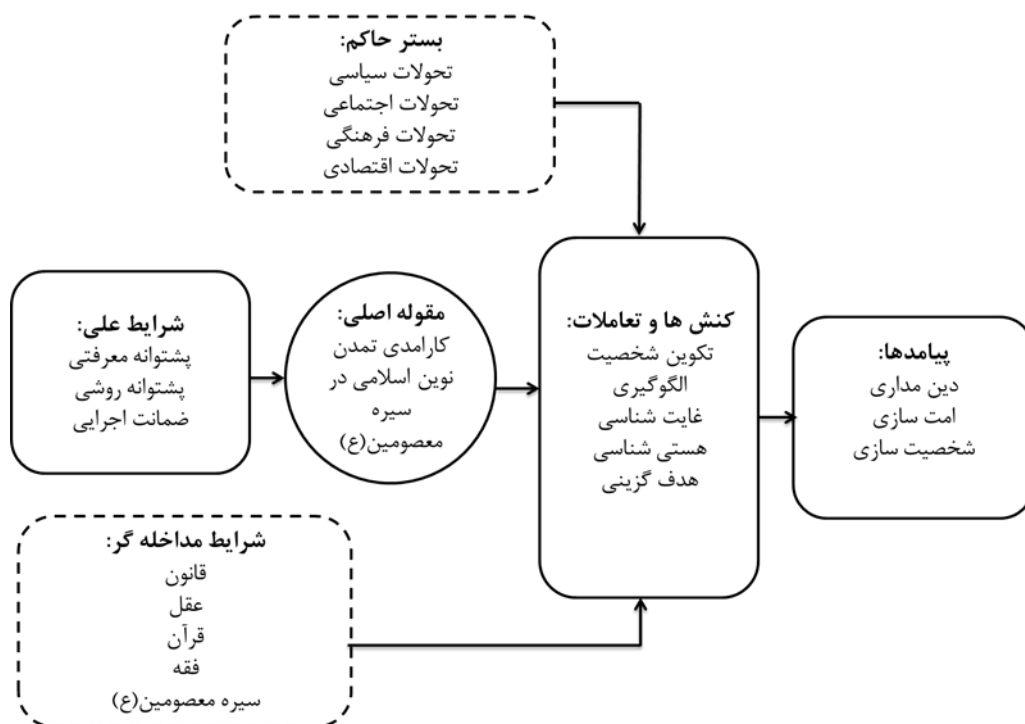
پ - روش پژوهش

در این تحقیق، روش پژوهش کیفی مبنای کار قرار گرفت. به طور معمول پژوهش کیفی که ماهیتاً اکتشافی است، در مواردی استفاده می شود که نوعی دغدغه نسبت به فهم چگونگی وقوع پدیده ها و نحوه ارتباط آنها با یکدیگر وجود دارد، نه سنجش رابطه بین متغیرها با توجه به راهبرد داده بنیاد این پژوهش، نمونه گیری از آغاز مطالعه به طور تفصیلی برنامه ریزی نشد، بلکه به شیوه گلوله برفی و به موازات پیشرفت پژوهش، متمرکز شد و زمانی پایان پذیرفت که همه دسته بندی ها اشباع شدند؛ یعنی مصاحبه با نخبگان و متخصصان حوزه تمدن اسلامی تا زمانی ادامه یافت که مصاحبه بعدی مطالب تکمیل کننده ای به اجزای تشکیل دهنده نظریه اضافه نمی کرد. سپس پانزده مصاحبه انجام گرفته تجزیه و تحلیل شد. تحلیل داده های به دست آمده و شناسایی طبقه های اصلی و فرعی و همچنین ارتباط بین طبقات و در نهایت شناسایی سلسله مراتب آنها، از جمله اساسی ترین فرایندهای روش گراند تئوری است که در نهایت به شکل گیری و استخراج تئوری از مصاحبه های انجام گرفته منجر می شود. بدین منظور در سه مرحله کدگذاری به تحلیل مصاحبه ها و در نهایت نظریه پردازی پرداخته شد.

یافته ها

نخستین مرحله از فرایند کدگذاری در روش گراند تئوری استخراج داده هاست. برای استخراج داده ها از درون مصاحبه ها، دو روش؛ تحلیل خرد و تحلیل نکات کلیدی وجود دارد. در این مطالعه ابتدا محتوای کلیه مصاحبه ها پیاده سازی شد و سپس کدگذاری باز آنها به روش تحلیل نکات کلیدی انجام گرفت. بدین ترتیب که داده های جمع آوری شده در مصاحبه ها مکتوب شد، سپس با تجزیه و تحلیل خط به خط و پاراگراف به پاراگراف نوشته های موجود، کدهای باز ایجاد شد. پس از کدگذاری نکات کلیدی، آن دسته از کدهای حاصل از تحلیل که به "موضوع مشترکی" اشاره داشتند، گروه بندی شدند. این محور مشترک در عنوانی به نام "مفهوم" متجلی می شود. سپس، کدهای تولید شده در گام قبلی، به روشی جدید و با هدف ایجاد ارتباط میان کدها بازنویسی شدند و گروه ها و مقوله ها شد.

برای کدگذاری محوری روش های مختلفی وجود دارد. در این تحقیق از الگوی پارادایمی اشتراوس و کوربین (۱۹۹۸) استفاده شد این الگو به نظریه پرداز کمک می کند تا فرایند نظریه پردازی را به سهولت انجام دهد. اجزای کدگذاری محوری شامل پدیده محوری، شرایط علی، زمینه ای، میانجی، راهبردها و پیامدها است. با توجه به مفاهیم به دست آمده از مرحله قبل، در این مرحله از طریق مطالعه و بررسی های مجدد و فرایند رفت و برگشت بین مفاهیم و مقوله ها، الگوی پارادایمی این پژوهش به صورت شکل زیر حاصل شد.

تشریح مدل پارادایمی

شرایط علی: این شرایط موجب ایجاد و توسعه پدیده یا مقوله محوری می شوند. از میان مقوله های تولیدشده، مقوله شخصیت به همراه ویژگی های آن یعنی پشتوانه معرفتی، پشتوانه روشی و ضمانت اجرایی به عنوان شرایط علی در نظر گرفته شد.

کنش ها و تعاملات: این راهبردها؛ بیانگر رفتارها، فعالیت ها و تعاملات هدفداری است که در تبعات مقوله محوری و تحت تأثیر شرایط مداخله گر است که در این پژوهش عبارتند از: تکوین شخصیت، الگوگیری، غایت شناسی، هستی شناسی و هدف گزینی

بستر حاکم: محیط؛ به شرایط خاصی که بر کنش ها و تعاملات تأثیر می گذارند بستر گفته می شود. این بستر ناظر بر فضای حاکم بر محیط کلان و محیط بینابین و محیط داخل است. این شرایط مجموعه ای از مفاهیم و طبقه ها یا متغیرهای زمینه ای را تشکیل می دهند و در الگوی پارادایم عبارت اند از: تحولات سیاسی، تحولات اجتماعی، تحولات فرهنگی و تحولات اقتصادی

شرایط مداخله گر: ارتباطات؛ شرایط عاملی هستند که مجموعه ای از متغیرهای میانجی و واسط را تشکیل می دهند و کنش ها و تعاملات هم از آنها متأثر می شوند. در این پژوهش، قانون، عقل، قرآن، فقه و سیره معصومین(ع) را شامل می شود

پیامدها: برخی از طبقه ها بیانگر نتایج و پیامدهایی هستند که در اثر اتخاذ راهبردها به وجود می آیند. شامل: دین مداری، امت سازی و شخصیت سازی می شود

نتیجه گیری

هیچ فرهنگ و تمدنی را نمی توان یافت، مگر آنکه عنصر عقیده — حق یا باطل — در آن نقش دارد؛ تمدن اسلامی نیز از این قاعده مستثنا نیست. در اسلام، عقیده توحیدی سنگ بنای زندگی انسانی، تمدن و فرهنگ متعالی است. توحید باوری است که همواره در حال پویایی است. امیدواری، حرکت آفرینی، عزت و اعتلای اجتماعی، رستگاری دنیوی و اخروی ارمغان عقیده توحیدی به موحدان، است چنانکه، کفر ورزی، انکار آیات خدا و نافرمانی از دستورات حق، عامل انحطاط جوامع و تمدن ها به شمار می روند با توجه به نقش جمعیت هم عقیده در ایجاد و اعتلای تمدن، پیامبر اکرم (ص) از همان آغاز، سازماندهی جمعیتی — هرچند کوچک — اعتقادی را در نظر داشت. طرح بیعت مسلمانان با پیامبر اکرم (ص) در قالب گروه های چند نفره و چند ده نفره در مکه و پیمان بزرگ مدینه در این راستا قابل ارزیابی است. اندیشه امت خاستگاه قرآنی دارد امت را جامعه معتقدان تشکیل می دهد نه مجمع شهروندان. در روان شناسی اسلامی، امت همیشه مفید نوعی «همریشگی» بوده که نه با مکان و خون که با داشتن یک ریشه معنوی مشترک (عقیده) تأمین

می گردد. آنچه امت را پدید می آورد، یک وضع سیاسی انسجام یافته نیست، بلکه اراده زندگی با هم است، آن هم اراده ای که در پرتو قواعد اخلاقی - بویژه آنچه که در قرآن به عنوان چارچوب روابط اجتماعی ترسیم گردیده - پدید آمده است توفیق پیامبر اکرم (ص) در امت سازی از شگفتی های تاریخ است.

پیامبر اسلام به عنوان آخرین فرستاده خدا بزرگترین منبع برای تفسیر قرآن و تحقق تمدن نوین اسلامی است بعد از پیامبر (ص) اهل بیت ایشان این مسئولیت خطیر را به عهده گرفتند و به عنوان پرچم داران تمدن اسلامی اندیشه ها و افکار الهی را به بشر معرفی کردند لذا با الگوگیری از شخصیت ائمه می توان به تمدن اسلامی رسید سیره معصومان (ع) از سه جهت می تواند منبعی مناسب برای شکل گیری تمدن نوین اسلامی در نظام جمهوری اسلامی باشد: نخست آنکه سیره ائمه (ع) از پشتوانه معرفتی جامعی برخوردار است؛ همچنین شخصیت معنوی و اخلاق محور در کنار شخصیت عقلانی و علم محور، می تواند منبعی متعالی برای تحقق آرمان های مورد نظر اسلام به شمار آید؛ دوم آنکه بهره برداری از سیره معصومان (ع) برای انسان، به عنوان عامل تمدن ساز، روش الگوگیری است که از سوی قرآن کریم، روایات و کارشناسان تربیتی، برترین و موثرترین شیوه تحول اجتماعی دانسته شده است؛ سوم آنکه بهره گیری از سیره آن است که ضمانت اجرایی لازم در سیره معصومان (ع) وجود دارد؛ البته بخشی از این ویژگی به شخصیت معصومان (ع) برمی گردد؛ خطاناپذیری معصومان (ع)، تحقق اهداف مورد نظر تمدن نوین اسلامی و شخصیت جهان شمول و وحدت بخش آنان، تحقق تمدنی جهانی را تضمین می کند؛ بخش مهمی از تضمین لازم معطوف به منابع سیره معصومان (ع) است که بیشتر در منابع تاریخ نگاری روایی جای می گیرد.

سیره معصومان (ع) به رغم مشکلات درونی منابع و مشکلات تطبیق آن با وضعیت امروز، به دلیل قابلیت بررسی و فهم آن در فقه و پویایی سیره، می تواند در پایه ریزی بنیان های تمدن نوین اسلامی قابل بهره برداری باشد.

فهرست منابع

قرآن.

- آشوری، داریوش (۱۳۸۱). تعریف و مفهوم فرهنگ، تهران: آگه.
- احمدی بیرجندی، احمد (۱۳۸۹). چهارده اختر تابناک، مشهد: به نشر، چاپ بیست و یکم.
- باندورا، آلبرت (۱۳۷۲). نظریه یادگیری اجتماعی، تهران: راهگشا.
- توین بی، آرنولد (۱۳۵۳). تمدن در بوته آزمایش، ترجمه ابوطالب صارمی، تهران: امیرکبیر.
- جابری، محمد عابد (۱۳۹۳). نقد عقل عربی، ترجمه سیدمحمد آل مهدی، تهران: نسل آفتاب.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۶). منابع تاریخ اسلام، قم: انصاریان.
- حسینیان، حامد (۱۳۹۳). سیره پویا، مجموعه مقالات همایش سبک زندگی اهل بیت (ع)، تهران: مجمع جهانی اهل بیت (ع).
- حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۲). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- خامنه ای، سیدعلی (۱۳۷۶). بیانات در هشتمین اجلاس سران کشورهای اسلامی.
- خامنه ای، سیدعلی (۱۳۸۸). بیانات در دیدار با رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری.
- خامنه ای، سیدعلی (۱۳۸۸). بیانات در سالروز عید مبعث.
- خامنه ای، سیدعلی (۱۳۸۸). بیانات در دیدار با رئیس و اعضای مجلس خبرگان.
- خامنه ای، سیدعلی (۱۳۸۸). بیانات در دیدار با مردم شاهرود.
- خامنه ای، سیدعلی (۱۳۸۸). بیانات در دیدار با جوانان استان خراسان شمالی.
- خامنه ای، سیدعلی (۱۳۹۱). بیانات در دیدار با رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری.
- خامنه ای، سیدعلی (۱۳۹۴). بیانات در دیدار با مسئولان نظام و میهمانان کنفرانس.
- خامنه ای، سیدعلی (۱۳۹۴). بیانات در دیدار با رئیس و اعضای مجلس خبرگان.
- خمینی، روح الله (۱۳۷۴). صحیفه نور، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- رضایی، عبدالعلی (۱۳۹۱). مهندسی تمدن اسلامی، تهران: کتاب فردا.
- سوروکین، الکساندر پینزیم (۱۳۷۷). نظریه های جامعه شناسی و فلسفه های نوین تاریخ، ترجمه یحیی شمس، رشت: انتشارات حق شناس.
- شهیدی، سید جعفر (۱۳۷۹). نهج البلاغه، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ پانزدهم.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۸۴). تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی، تهران: مجید، چاپ اول.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۳). عیون اخبار الرضا (ع)، جلد ۲، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

- صدوق، محمد بن علی (بی تا). من لایحضره الفقیه، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۴). تفسیر المیزان، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۸۵). شیعه در اسلام، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ بیستم.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰). مکارم الاخلاق، قم: شریف رضی.
- طوسی، محمدبن محمد (۱۳۹۱). اخلاق ناصری، تهران: ایرانسال.
- عاملی، جعفر مرتضی (۱۳۸۹). شهر اسلامی، قم: بوستان کتاب.
- فیض کاشانی، محمدحسن (۱۳۷۳). وافی، اصفهان: مکتبه امیرالمومنین (ع).
- قراملکی، احد (۱۳۸۳). خاستگاه اخلاق پژوهش، آینه میراث، ۲۷، ۷-۱۷.
- قطب، محمد (۱۳۶۲). روش تربیتی اسلام، تهران: انجام کتاب.
- کرکی، علی بن حسین (۱۴۰۸ق). جامع المقاصد، تهران: موسسه آل البیت، جلد ۱.
- کشی، محمد بن عمر (۱۳۸۲). اختیار معرفه الرجال، مشهد: دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۲). کافی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- کورانی، علی (۱۴۲۳ق). الحق المبین فی معرفه المعصومین (ع)، تهران: دارالفقه.
- کولمن، جان (۱۳۷۵). کمیته سیصد، ترجمه یحیی شمس، تهران: فیروزه.
- متقی هندی، علی بن حسام (۱۴۰۹ق). کنز العمال، بیروت: موسسه الرساله، جلد ۱.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۴). خودشناسی برای خودسازی، قم: مؤسسه آموزشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰). اسلام و مقتضیات زمان، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۴). مجموعه آثار، تهران: صدرا.
- مظاهری سیف، حمیدرضا (۱۳۸۷). راهکارها و مدل های توسعه معنویت اسلامی، مجموعه مقالات همایش ملی مدیریت علوی.
- مؤمنی، محمدحسن (۱۳۹۲). امامت از نگاه عقل و معرفت دینی، اصفهان: دلیل ما.
- مهاجرنیا، محسن (۱۳۹۱). مبانی و اصول مدیریت متعالی در اندیشه علوی، مجموعه مقالات همایش ملی مدیریت علوی.
- واسطی، علی بن محمد (۱۴۱۸ق). عیون الحکم و المواعظ، قم: دارالحديث.